

УДК: 94(44):[316.648.4+159.22:159.922.27].000.32

Сергій Дорошенко
Національний університет “Львівська політехніка”

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ПІДСТАВА ДЛЯ АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ФРАНЦУЗІВ

© Дорошенко С., 2011

Розглянуто позиції французьких науковців, у яких зроблено аналіз теоретичних аспектів дослідження ментальності. Окреслено особливості поглядів антропологів, філософів, істориків, соціологів, політологів країни. Зроблено висновок про те, що ментальність становить важливий аспект методологічної бази сучасних досліджень політики.

Ключові слова: *теорія та історія політичної науки, ментальність, Франція, політичне мислення французів, Сімона Вейль, Антуан Прост.*

Sergij Doroshenko

THE MENTALITY FROM THE POINT OF THEORETICAL AND METHODOLOGICAL GROUNDS OF ANALYSIS OF POLITICAL THOUGHT OF FRENCH'S

Positions of the French research workers are considered in relation to the analysis of theoretical aspects of research of mentality. The features of looks of anthropologists, philosophers, historians, sociologists, political scientists of country are outlined. A conclusion is done that mentality is made by the important aspect of methodological base of modern researches of policy.

Keywords: *the Theory and the History of political Science, the Mentality, France, political thought of French's, Simone Weill, Antoine Prost.*

Французьку соціально-політичну науку характеризує особлива увага до теоретичного обґрунтування підходів, які сприяють ефективному використанню феномена ментальності. Обрання саме такого принципового підходу вказує на констатацію визначальної ролі ментальних цінностей, які поряд з іншими особливостями людської психіки, такими, як, наприклад, воля, сприйняття нововведень, незвичайно висока оцінка свободи, найширший перелік різноманітних соціальних почуттів (страхи, надії, інтерес, співчуття, довіра, солідарність, рівність тощо) – схиляє фахівців до виявлення та аналізу актуальних і надзвичайно складних процесів народження, а також збагачення (трансформації) оцінок політичного, традиційно усталених в свідомості громадян Франції, що повною мірою узгоджується з науковою традицією, відомою з часів Просвітництва.

Огляд найважливіших результатів праці дослідників зазначеної країни у площині методологічного забезпечення політичних досліджень давніше виконали російські науковці [3, с. 22–43; 8, с. 240–249]. Український політолог Микола Примуш також відзначає ґрунтовність науково-теоретичних здобутків французьких політологів [11, с. 28–30]. Оцінку окремих фрагментів методологічного забезпечення наукової інтерпретації проблематики ментальності у Франції викладено і у деяких наших наукових публікаціях [4, 5].

Українські дослідники політики ще недостатньо використовують відомі в світі науки праці французьких фахівців, традиційно зосереджених на обґрунтуванні нових і, що надзвичайно важливо, доступних способів висвітлення широкої палітри інтересів, настроїв, очікувань суспільства великої західноєвропейської країни. Наш погляд на деякі елементи чинної методологічної бази конкретизує постановка мети розвідки: виявлення особливостей теоретичних підходів французьких колег щодо конкретизації ментальних аспектів соціального буття. При цьому поставлено завдання

розглянути принципові елементи позицій антрополога Люсьєна Леві-Брюля, філософа Сімона Вейль, історика Міше Вовеля і особливо політологів Моріса Дюверже та Антуана Проста.

Науку про політику у Франції характеризує плюралістичний підхід, який відкриває шлях трактуванню ментальності як у межах якоїсь однієї дисципліни, так і у міждисциплінарному вимірі. У вказаному напрямі досліджень насамперед визначилися *психологи* (Жан-Мартін Шарко, Іпполіт Бернхейм, П'єр Жане) та *антропологи* (Марсель Мосс, Клод Леві-Стросс, Люсьєн Леві-Брюль). Тоді як *історики* (Поль Нуріссон, Жорж Лефевр, Люсьєн Февр, Марк Блок, Жак Ле Гофф, Мішель Вовель, Жорж Дюбі, Мона Озуф, Мішель Пастуро, П'єр Шоню), *соціологи* (П'єр Бурдьє, Жорж Гурвич, Гі Роше), *філософи* (Сімона Вейль, Венсан Декомб, Луї Дюмон, П'єр Манан, Моріс Мерло-Понті, Жан-Поль Сартр, Поль Рікер, Люк Феррі) і, зокрема, *політологи* (Шарль Дебба, Моріс Дюверже, Андре Зігфрід, Домінік Кола, Паскаль Орі, Жан-Марі Понт'є, Антуан Прост, Жан-Франсуа Сірінеллі, Жан Тушар, Мішель Фуше) дещо пізніше представили варіанти глибшої, надзвичайно своєрідної і водночас функціональнішої інтерпретації вказаної фундаментальної категорії соціальної науки. Тому, констатує Мішель Вовель (*Michel Vovelle*), лише в середині ХХ ст. відомий плюралізм уможливив відкрити шлях до прагматичного використання феномена ментальності у дослідженнях політичної сфери [12, с. 456]. Відтак ментальність традиційно розглядають у найширшому філософському значенні як систему більш-менш свідомих вірувань, звичок, способів мислення і поглядів, сприйнятих і поширених у соціальному середовищі якоїсь групи людей або у визначеному суспільстві. Залишаючись доволі туманним, ментальне сприймається як синонім психічного, який скеровує дослідника на уважливіше вивчення процесів, пов'язаних з думкою, мисленням, свідомістю людини. Цю його (ментального) властивість пересічні громадяни фактично не використовують для висловлення власної позиції.

З виходом в світ праці соціального антрополога Люс'єна Леві-Брюля (*Lucien Lévy-Bruhl*) "Примітивна ментальність" (перше видання: Париж, 1922 р.) активізовано наукові пошуки суспільствознавців Франції. Об'єктивна інтерпретація так визначеного феномена вперше дозволила французькому антропологові підійти до висвітлення „примітивної ментальності” не як до якоїсь „рудиментарної – інфантильної і майже патологічної форми нашої ментальності. Навпаки, в звичних для себе умовах вона (примітивна ментальність – С.Д.) постає цілком природною, складною і водночас своєманірно розвиненою. Оскільки обґрунтовані відмова від зарахування примітивної ментальності до непритаманного їй типу, намагання визначити своєрідність психологічного механізму, що становить основу її реальних проявів, дають змогу робити виважені передбачення і, не відступаючи від природи (ментального – С.Д.), продовжити науковий опис і науковий аналіз” [24, с. 14–16]. Що саме і відбулося в умовах сучасності.

Отже, функціональне використання феномена „примітивна ментальність” дало можливість французьким антропологам обґрунтувати: а) складові системи домінуючих на рівні психології базових, як для представників неполітичного суспільства, цінностей; б) багатогранність проявів ментального в практичній діяльності як членів архаїчно-традиціоналістичного, так і технологічного (індустріального, постіндустріального) суспільств; в) особливу перспективність наукового вивчення психо-ментального.

Французькі історики істотною мірою збагатили результати досліджень антропологів у вказаному напрямі. Запозичивши ідею ментальності як „колективної свідомості”, вони перші опрацювали метод вивчення нової категорії науки як *комплексу свідомо/несвідомих уявлень про світ, що формують моделі поведінки людей даної історичної епохи*. Це були представники школи „Анналіс” Люсьєн Февр [6, с. 31, 32, 33] і Марк Блок [1, с. 86, 122]. І услід за Люс'єном Леві-Брюлем, який відзначився десятиліттям раніше, вони ввели у 20-30-х рр. ХХ ст. значення ментальності в науковий обіг, надавши історикам переважне право використання нового і надалі звичного поняття у дослідженні різноманітних обставин соціального буття.

У 30-х рр. ХХ ст. змістовне наповнення ментальності (однак, уникаючи використання вказаного терміна), на нашу думку, особливо успішно збагатила Сімона Вейль. обґрунтувавши

висновок про те, що *ментальне* – це життєво необхідні потреби в порядку, свободі, підпорядкуванні, відповідальності, рівності, ієрархії, честі, покаранні, свободі висловлення думки, безпеці, ризику, приватній власності, колективній власності, правді, які для душі є “тим, чим для тіла є потреби в харчуванні, сні і теплі”, які “ніколи не слід плутати з бажаннями, фантазіями і пороками” [2, с. 34]. У контексті мети пропонованої розвідки надзвичайно важливо відзначити такий висновок цитованого французького автора: під вирішальним впливом зазначених *життєвих потреб* у особи виникає **обов’язок** “укорінювання” в своє суспільне та природне оточення. Обґрунтований місцем та умовами народження людини, професійним заняттям і середовищем проживання, такий обов’язок (укорінювання) спричиняє особливий і нерозривний зв’язок індивідуального суб’єкта з групою, який (зв’язок) зберігає при житті специфічні скарби минулого і деякі передчуття майбутнього. Отже, є підстави вважати, що набутий в такий спосіб історичний досвід наочно демонструє, наскільки цінності ментального порядку, які цілком реально спонукають до втілення природної скерованості людини на задоволення своїх життєвих потреб, сприяють її ж (людини) “укорінюванню” в навколишнє суспільне оточення, унаслідок: а) свідомо/несвідомої оцінки корисності тих чи інших соціальних почуттів, значень і дій; б) виявлення особистої готовності трансформувати (відомі) архаїчно-традиційні якості ментального рівня; в) природної спрямованості на пошук нових соціокультурних форм, які дають змогу модернізувати і оптимізувати політичне життя людини і суспільства.

Висновки вказаних дослідників активно використали в своїх працях методологічного рівня представники інших соціогуманітарних наук. Принциповість і водночас оригінальність наукового внеску соціолога Жоржа Гурвича висвітлює аргументована спроба обґрунтування ментальності як *інтеграційної ланки суспільної дійсності, яка пронизує останню і виявляється в усіх її формах*. Три складові: *ментальні стани* (характерні риси, пам’ять народу про його страждання і сатисфакції, непевні спроби та цілеспрямовані зусилля, скеровані на практичне втілення своїх історичних знань), *загальноприйняті погляди* (завжди нерішучі й невизначені), *ментальні дії* (інтуїтивні і емоційні або раціонально виважені і цілеспрямовані) представлено як різновиди або інакше „три прояви „життя” ментальності, які матеріалізують ментальне щодо особи, світу, соціальної дійсності, до яких вона (ментальність – С.Д.) припасована і які їй іманентні так само, як і вона їм” [20, с. 151].

Враховуючи досягнення попередників, французький соціолог у своєму визначенні структури, змісту, функціональної скерованості нової категорії науки обґрунтував ще один принципово важливий висновок про те, що психічна та соціальна сутності особи відзначає однакова здатність “продукувати” ментальне внаслідок взаємозалежності різноманітних моделей поведінки, правил, сигналів, знаків, суспільних ролей, способів дії, символів, ідей, цінностей, усього спадку цивілізації, які однаково відчутно анімують психічне і соціальне. На цій основі запропоновано оригінальну схему формування, функціонування, а також трансформування ментального, трактованого як особливо потужне підґрунтя соціально-політичного життя. За цією схемою неможливо деталізувати усі можливі причини, обставини чи, конкретніше, способи виявлення особою якогось переліку рудиментарних ознак ментального порядку, як це є у випадку з (первісною) свободою найдавнішого походження, – обґрунтував Моріс Мерло-Понті [9, с. 560, 572]. Проте мотивований погляд на постійні загрози *передбачуваності* і *впорядкованості* соціального від цілком ймовірного поглинання допустимих форм колективного існування людей „вільними потоками” ментального, втілюваного *відносно передбачуваними* (протест, невдоволення, недовір’я, відраза, відхилення від норми, муки творчості) та *слабко передбачуваними* (напади паніки, розгубленість, байдужість, ентузіазм, депресія, колективний психоз, галасливість) чинниками психологічного походження, вказує на те, що об’єктивному досліднику важливо враховувати кожний з переліку вказаних чинників, який, отже, відіграє свою, не менш поважну роль.

Важливо і те, що услід за Люсьєном Леві-Брюлем, який виявив і якнайповніше обґрунтував незмінність і надзвичайну тривалість існування „примітивної ментальності”, інший французький

соціолог – Гі Роше. Він обґрунтував деякі характеристики принципового значення, притаманні ментальним нашаруванням відповідних (окремих) сегментів соціальної структури суспільства. І серед них такі історичні різновиди, як “традиційна” (“архаїчна”, “примітивна”) і “технологічна” (“індустріальна”, “постіндустріальна”), а також „індивідуальна”, „міжособова” „групова”, “колективна”, “національна”, „активна”, „пасивна”, „лінива”, „робітнича”, „селянська” ментальності, які насправді „можуть сплітатися в модерному суспільстві” [32, с. 101]. На нашу думку, позиція соціолога доповнила та урізноманітнила більш ранні висновки Сімони Вейль щодо своєрідності ознак ментальності, зокрема, робітників, селян і ширше – (французької) нації [2, с. 62–88, 89–104, 105–174]. Ще детальніший огляд цінностей ментального порядку, притаманних таким соціальним верствам французького суспільства, як селяни, ремісники, комерсанти, представники середнього класу, робітники, лікарі тощо, містить монографічне дослідження Шарля Дебба і Жан-Марі Понт’є [16, с. 229–247].

Інші принципово важливі аспекти теоретичної проблеми, яка розглядається, представлено Мондером Кілані у монографії „Вступ в антропологію” (Лозанна, 1996). Окремий параграф (під назвою „Антропологія політики”) вказаного дослідження [23, с. 69–70] присвячений фрагментарному огляду множини поглядів методологічного рівня на антропологічний вимір (природу) політичного, що також притаманно групі сучасних дослідників політики, які поставили за мету врахувати ті нюанси етнічної ментальності, близькі громадянам та іншим мешканцям (іммігрантам) Франції, які характеризують новочасність походження і водночас впливовість віддалених у часі культурних (галло-римських та інших) витоків. Адже обставини їх укорінювання в структури ментального дослідник мусить формалізувати співвідносно до логіки принципів причинності (Рене Декарт, Девід Юм, Іммануїл Кант), функціональності (Геродот, Шарль Монтеск’є, Герберт Спенсер, Еміль Дюркгейм), структуралізму (Клод Леві-Стросс, Фердінанд де Соссюр) [17]. При цьому теоретичні міркування соціолога Жоржа Гурвича з приводу органічного зв’язку між психічним та соціальним, наслідком якого стає народження ментального, яке набуває значення відповідно укоріненої давно, тому (традиційно-відомої) або нової (унаслідкованої, нетрадиційної, трансформованої) цінності ментального рівня, залишаються принциповими і незмінно актуальними. Тоді як нові досягнення теоретичної науки відкривають простір ефективним пошукам представників широкого кола соціально-гуманітарних знань як у Франції, так і в Україні.

Особливе значення для дослідження фундаментальних аспектів теорії ментальності має внесок історика Мішеля Вовеля, викладений у деяких відомих монографіях. Одну з них – „Ідеології і ментальності” (Париж, 1982) [36] оцінено як класичний приклад розгляду важливої наукової проблеми [7, с. 37]. А такі інші праці вказаного автора, як „Револьюційна ментальність” (Париж, 1985) [37] і „Повалення монархії у Франції. 1787–1792” (Париж, 1972) [35] відзначають теоретико-методологічний рівень, досягнення якого дає змогу досліднику обґрунтувати перелік, а також функціональність чинників об’єктивного походження (цілком інших, аніж у Жоржа Гурвича, соціально-історичних детермінант), які, наголошуємо, на початку епохи Револьюції спричинили трансформацію традиційних цінностей ментального рівня.

Фахове вивчення проблеми ментальності, започатковане політологами Франції у 1948 р. в контексті теорії та історії політичної науки, продовжено у межах нової наукової спеціальності, офіційно визначеної наприкінці ХХ ст. як дослідження громадської думки і преси [34, с. 2]. Відстаючи у своїх пошуках від антропологів, психологів, філософів, істориків та соціологів, політологи так і не запропонували якогось єдиного і загальноприйнятого обґрунтування змістовного наповнення феномена, який розглядається. Тобто наш аналіз фахових видань свідчить, що у вказаному зв’язку метод термінологічного аналізу останні не схильні використовувати. Що, зокрема, демонструють новітні джерела науково-довідкового рівня, зокрема енциклопедичний словник “Політика” (Париж, 1971) [27], “Словник політичної науки. Люди та ідеї” (Париж, 1989) [18], “Словник політичної науки і політичних інституцій” (Париж, 2001) [22], автори й упорядники яких не виявляють інтересу до тлумачення змісту ментального, обмежуючись відомими висновками

представників інших соціально-гуманітарних знань. Водночас акцентують принциповість інших базових понять, які, отожд, набувають значення (нових) категорій політичної науки. І серед них, зокрема, таких як *бінарна шкала політичних ідеологій* (Жізель Сапіро [14, с. 294]), *політичний темперамент* (Ален-Жерар Слама [33, с. 795, 797, 798, 806]), *інституційний темперамент* (Мішель Альбек [21, с. 107]), *політична мова* (Поль Рікер [13]), *політична емблематика* (Мішель Пастуро [26]; Мона Озуф [10; 25]; Мішель Агюлон [15]) тощо. Ситуацію, що склалася, визнаний авторитет у дослідженні методології політичної науки Моріс Дюверже обґрунтовує, по-перше, як логічний наслідок синтетичної співпраці спеціалістів різних соціальних наук, висновки яких (щоправда, на значно вищому рівні узагальнення) акумулює „політиколог” (*politicologue*), і, по-друге, як очікуваний результат цілеспрямованих зусиль цього останнього, який працює самостійно і водночас в умовах конкуренції з представниками інших соціальних наук, що, на його думку, істотно ускладнює процес висвітлення природи політичного фахівця [13, с. 26, 27].

У світлі завдань нашої розвідки особливий інтерес становить принципова позиція політолога Антуана Проста, викладена у фундаментальному дослідженні соціальної активності членів наймогутнішої у Франції асоціації комбатантів [29]. Окремі частини вказаної монографії присвячені розгляду історичного (том 1), соціологічного (том 2), політологічного (том 3) аспектів такої активності; в особливий спосіб формалізованої почуттями, оцінками і діями, асоційованими з практичним досвідом, набутим у часі перебування на полі бою. Тому використання численних і різноманітних прикладів соціальної мобільності колишніх комбатантів, присутність яких у кожному департаменті країни забезпечувала поширення „звичних для населення сільської місцевості (підкреслення наше – С.Д.) форм соціабельності, які створило французьке суспільство з метою виконання функцій, які його цікавили насамперед” [30, с. 182], інтерпретуються французьким дослідником з позицій історичної, соціологічної, політичної наук. При цьому наголошується головне: колективну свідомість членів асоціацій колишніх комбатантів (*les associations des anciens combattants*), створених після Першої світової війни, відзначала скерованість на оперативне і ефективне вирішення кожної важливої проблеми, яка турбувала цих громадян Франції. Оцінюючи себе як „людей дії”, котрі зовсім не випадково „протиставляють державній політиці громадську ініціативу” [31, с. 144, 160], вони свідомо відкидали ідеологічно визначені підходи учасників партійного життя, а також багатьох інших учасників руху громад. Особливі заслуги цих людей в обороні батьківщини, Франції і найбільші жертви, які вони понесли на полях борні, давали їм виключне право на декларації перед владою (Третьої Республіки) головної політичної вимоги – наведення ладу у тій чи іншій сфері суспільного життя країни.

Отже, Антуан Прост [29, с. 5] обґрунтував детермінаційне значення таких особливих (соціальних, психологічних, політичних) витоків формування національної ментальності французів у міжвоєнний період:

1) безпосередність впливу на суспільство, яке, відповідно формуючи громадську думку, чинили вказані асоціації;

2) спрямованість представників цього сегменту французького асоціанізму на досягнення рівноваги між *єдністю* (поглядів у середовищі комбатантів) і *різноманітністю* (позицій представників регіонально особливих автономних підрозділів) у національному вимірі;

3) надзвичайно високий кількісний склад цього сегменту „третього” сектору, який перевищував потенційні можливості будь-якої іншої добровільної – політичної чи громадської – асоціації у Франції, а також споріднених асоціацій в країнах західної півкулі;

4) особливу активність визначених виборців, які свідомі стосовно обраної політичної позиції: завжди пильнувати суверенітет держави, водночас самоусвідомлювали себе як носії унікальної традиції, сформованої з укорінених на полі бою: а) почуттів і переживань, б) обов’язку дотримання дисципліни; в) унікального знання, народженого особливими і надзвичайними обставинами, що вигідно вирізняло колективну свідомість членів асоціацій комбатантів.

Отже, політика як особлива сфера відносин між людьми з приводу завоювання, здійснення й утримання влади становить цілісну систему не лише управлінських, але й психо-ментальних явищ. Висвітлення зазначених глибинних аспектів політичного буття соціуму цілком логічно присутнє в працях багатьох суспільствознавців Франції. Це підвищує значення висновків тих представників французької науки, які наполягають на важливості уведення в обіг ширшого переліку об'єктивних чинників, „відповідальних” за інституціоналізацію давніших форм саморегуляції, а також трансформацію, яка, відбуваючись на рівні ментальності – індивідуальної, групової, національної, сприяє народженню нових уявлень етноособливого суб'єкта про себе, своє місце в світі, свою історичну місію, свої сильні та слабкі сторони.

Уведення у науковий обіг напрацювань французьких фахівців теоретико-методологічного рівня і значення дає змогу представити надзвичайно складний комплекс почуттів, оцінок і дій, які представлені у вигляді різноманітних структур ментального, в особливий спосіб зумовлюють і відповідно скеровують активність політичного суб'єкта. Це становить перспективу для подальшого дослідження шляхів утвердження свободи як домінуючої цінності в ієрархії ментальних пріоритетів, притаманних різним сегментам політичного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блок М. Антология истории или ремесло историка [Текст]: монографія / М. Блок / пер. с фр.: Е. М. Лысенко; примечания и статья А. Я. Гуревича. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 1986. – 255 с. (Серия „Памятники исторической мысли”).
2. Вейль С. Укоренение. Письмо клирику [Текст]: монографія / С. Вейль / пер. с фр.: Е. Еременко, О. Игнатъева. – К.: Дух і Літера, 2000. – 350 с.
3. Грацианский П. С. Политическая наука во Франции. Критические очерки [Текст]: монографія / П. С. Грацианский. – М.: Наука, 1975. – 183 с.
4. Дорошенко С.І. Проблеми ментальності в контексті французької політичної традиції / С.І. Дорошенко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Вип. 2. – Ужгород: СМП “Вісник Карпат”, 2005. – С. 159-167.
5. Дорошенко С. Соціально-історичні детермінанти виявлення традиційного ставлення французів до політики в епоху Давнього порядку / С. Дорошенко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Вип. 19. – Львів: НУ “Львівська політехніка”, 2007. – С. 11-19.
6. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Французька історіографія ХХ століття: навч. посіб. для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададунов. – Львів: КЛАСИКА, 2001. – 158 с.
7. Історія європейської ментальності / за ред. Петера Дінцельбахера [Текст]: монографія / пер. з нім.: Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.
8. Ковлер А.И. Политическая наука и поиск решений политических проблем современной Франции / А.И. Ковлер // Зарубежная политическая наука: История и современность: Серия: Политология. – Вип. 2 / редкол.: Г.А. Антонос, С.В. Братчиков, В.Н. Листовская, Ю.С. Пивоваров, А.А. Щегорцов; отв. ред. Л.С. Румянцева. – М.: ИНИОН АН СССР, 1990. – 271 с.
9. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия [Текст]: монографія / М. Мерло-Понти / пер. с фр.; под ред. И.С. Вдовиной, С.Л. Фокина. – СПб.: „Ювента”; „Наука”, 1999. – 606 с.
10. Озуф М. От термидора до брюмера: Революция говорит о самой себе / М. Озуф // Век просвещения: сборник ст. / редкол. Ф. Бродель, А. Губер, А. Манфред, Р. Порталь, М. Ферро. – М.–Париж: «Наука», 1970. – С. 305-331.
11. Примуш Н.В. Современная западная политическая теория: основные парадигмы исследования. (На примере англо-американской и французской политологических школ) / Н.В. Примуш. – Донецк: ДонГУ, 1994. – 36 с.
12. 50/50: Опыт словаря нового мышления / под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. – М.: Прогресс, 1989. – 566 с.
13. Рікер П. Мова політики і риторики / Поль Рікер // Рікер П. Навколо політики / пер. з фр.: Віктор Андрущак, Олександр Мокровольський, Анастасія Плеханова, Олена Сирцева, Лариса Федорова, Олексій Шевченко – К.: «Д. Л.», 1995. – С. 165-184.
14. Сапиро Ж. (Франція). О применении категорий «правые» и «левые» в литературном поле / Жизель Сапиро / пер. с фр.: Н. Калягина // Республика словесности. Франция в мировой интеллектуальной культуре / отв. ред. С.Н. Зенкин. –

- M.: *Новое литературное обозрение*, 2005. – С. 294–336. 15. Agulhon M. *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880* / Par M. Agulhon. – Paris: Flammarion, 1979. – 253 p. 16. Debbasch Ch., Pontier J.-M. *La société française* / Par Charles Debbasch, Jean-Marie Pontier. – 3-e éd. – Paris: Dalloz, 1995. – XIV, 920 p. („Études politiques, économiques et sociales”. Collection publiée sous le patronage de la Fondation nationale des sciences politiques). 17. Descola Ph. et al. *Les idées de l'anthropologie* / Par Philippe Descola, Gérard Lenclud, Charlo Severi, Anne-Cristine Taylor. – Paris: Armand Colin, 1988. – 208 p. 18. *Dictinnaire de la pensée politique. Hommes et idées.* – Paris: Hatier, 1989. – 853 p. (Collection J. Brémond). 19. Duverger M. *Méthodes de la science politique* / Par Maurice Duverger. – Paris: Presses Universitaire de France, 1959. – 491 p. 20. Gurvitch G. *Déterminismes sociaux et liberté humaine. Vers l'étude sociologique des cheminements de la liberté* / Par G. Gurvitch. 2-e éd. – Paris: PUF, 1963. – 327 p. 21. Halbecq M. *L'état, son autorité, son pouvoir (1880-1962). Thèse pour le doctorat en science politique présentée et soutenue le 7 mars 1962.* Par M. Halbecq. – Paris: Librairie de droit et de jurisprudence R. Picheon et R. Durand-Auzias, 1964. – 652 p. 22. Hermet et al. *Dictionnaire de la science politique et des institutions politiques* / G. Hermet, B. Badie, P. Birnbaum, Ph. Braud. 5-e éd. – Paris: Armand Colin, 2001. – 319 p. 23. Kilany M. *Introduction à l'Anthropologie* / Par Mondher Kilani. – 3-e éd. revue et corrigée. – Lausanne: Éditions Payot Lausanne, 1996. – 368 p. 24. Lévy-Bruhl L. *La mentalité primitive* / Par L. Lévy-Bruhl. – 4 éd. – Paris: Félix Alcan, 1925. – 537 p. 25. Ozouf M. *La fête révolutionnaire 1789–1799* / Par M. Ozouf. – Paris: Gaillimard, 1976. – 342 p. 26. Pastoureau M. *Les emblèmes de la France* / Par M. Pastoureau. – Paris: Bonneton, 2001. – 224 p. 27. *La Politique* / Sous la dir. J.-L. Parodi. – Paris: Les sciences de l'action, 1971. – 511 p. 28. Prost A. *Les anciens combattants et la société française 1914–1939. En 3 t.* / Par A. Prost. – Paris: Presses de la Fondation Nationale des sciences politiques, 1977. 29. Prost A. *Les anciens combattants et la société française 1914–1939. En 3 t. T. 1: Histoire* / Par A. Prost. – Paris: Presses de la Fondation Nationale des sciences politiques, 1977. – 237 p. 30. Prost A. *Les anciens combattants et la société française 1914–1939. En 3 t. T. 2: Sociologie* / Par A. Prost. – Paris: Presses de la Fondation Nationale des sciences politiques, 1977. – 261 p. 31. Prost A. *Les anciens combattants et la société française 1914–1939* / Par A. Prost. En 3 t. T. 3: *Mentalités et Idéologies.* – Paris: Presses de la Fondation Nationale des sciences politiques, 1977. – 268 p. 32. Rocher G. *Introduction à la sociologie générale* / Par Guy Rocher. En 3 t. T. 2: *l'Organisation sociale.* – Paris: Éd. HMH, 1968. – 254 p. 33. Slama A.-G. *Portrait de l'homme de droite. Littérature et politique* / Par A.-G. Slama // *Histoire des droites en France* / Sous la direction de Jean-François Sirinelli. En 3 t. T. 3: *Sensibilités.* – Paris: Gaillimard, 1992. – P. 787–835. 34. *Travaux universitaires inédits de science politique // Revue française de science politique.* – 2000. – № 3. – 95 p. 35. Vovelle M. *La chute de la monarchie. 1787-1792* / Par Michel Vovelle. – Paris: Éd. du Seuil, 1972. – 291 p. 36. Vovelle M. *Idéologies et mentalités* / Par Michel Vovelle. – Paris: PUF, 1982. – 328 p. 37. Vovelle M. *La mentalité révolutionnaire* / Par Michel Vovelle. – Paris: Éditions sociaux, 1985. – 290 p.